

UCZESTNICTWO OSÓB STARSZYCH W OBROCE CYWILNOPRAWNYM

Małgorzata Balwicka-Szczyrba, Anna Sylwestrzak
Dominik Damian Mielewczyk

Wolters Kluwer

UCZESTNICTWO OSÓB STARSZYCH W OBRODIE CYWILNOPRAWNYM

Małgorzata Balwicka-Szczyrba, Anna Sylwestrzak
Dominik Damian Mielewczyk

Stan prawny na 1 sierpnia 2024 r.

Niniejsza monografia powstała w wykonaniu projektu badawczego nr 2021/43/B/HS5/00916 pt.: „Zdolność do uczestnictwa w obrocie cywilnoprawnym osób starszych. Instytucje wsparcia – perspektywa prawna” finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

Kierownik projektu: Małgorzata Balwicka-Szczyrba

Recenzent

Dr hab. Marek Andrzejewski

Wydawca

Magdalena Stojek-Siwińska

Redaktor prowadzący

Kinga Zajac

Opracowanie redakcyjne

Trzy kropki Joanna Maź

Projekt okładek serii

Wojtek Janikowski, Przemek Dębowski

Poszczególne części książki napisali:

Małgorzata Balwicka-Szczyrba – rozdz. I pkt 1, 2.1; rozdz. II pkt 3.2; rozdz. III pkt 2; rozdz. IV pkt 3.1, 3.3; rozdz. VII pkt 1, 3; rozdz. VIII pkt 3.2.10, 3.3

Małgorzata Balwicka-Szczyrba, Anna Sylwestrzak – wprowadzenie; rozdz. I pkt 3, 4; rozdz. III pkt 1; rozdz. IV pkt 1; rozdz. VIII pkt 1, 2, 3.1, 4; zakończenie

Anna Sylwestrzak – rozdz. I pkt 2.2–2.4; rozdz. II pkt 3.1; rozdz. III pkt 3;

rozdz. IV pkt 2, 3.2, 3.4–3.6; rozdz. V, VI; rozdz. VII pkt 2; rozdz. VIII pkt 3.2.1–3.2.9

Dominik Damian Mielewczyk – rozdz. II pkt 1, 2

© Copyright by Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o., 2024

ISBN 978-83-8358-956-5

Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o.

Dział Praw Autorskich

01-208 Warszawa, ul. Przyokopowa 33

tel. +48 728 313 462

e-mail: PL-ksiazki@wolterskluwer.com

księgarnia internetowa www.profinfo.pl

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów	13
Wprowadzenie.....	17
Rozdział I	
Ochrona osób starszych – ujęcie ogólne.....	23
1. Definicja starości	23
2. Starość w ujęciu interdyscyplinarnym	26
2.1. Ujęcie medyczne	26
2.2. Ujęcie psychologiczne	28
2.3. Ujęcie społeczne.....	29
2.4. Ujęcie rodzinne.....	30
3. Ochrona praw osób starszych w prawie międzynarodowym i europejskim.....	33
4. Ochrona praw osób starszych w Konstytucji RP	43
Rozdział II	
Ochrona praw osób starszych w aspekcie ich uczestnictwa w obrocie prawnym w obcych systemach prawnych.....	49
1. Wprowadzenie	49
2. Analiza wybranych porządków prawnych w zakresie cywilnoprawnych instytucji wsparcia osób starszych w obrocie prawnym	50
2.1. Włochy	50
2.1.1. Zagadnienia wprowadzające	50
2.1.2. Administracja wsparcia	52

2.1.3. Przesłanki i sposób ustanowienia administracji wsparcia.....	53
2.1.4. Zakres kompetencji administratora.....	56
2.1.5. Zagadnienia proceduralne	60
2.1.6. Interwencja i ubezwłasnowolnienie (częściowe)	64
2.1.7. Podsumowanie.....	68
2.2. Niemcy	69
2.2.1. Zagadnienia wprowadzające.....	69
2.2.2. Pełnomocnictwo opiekuńcze	70
2.2.3. Opieka prawna	75
2.2.4. Podsumowanie.....	79
2.3. Francja.....	80
2.3.1. Zagadnienia wprowadzające.....	80
2.3.2. Ochrona trwała osób dorosłych	81
2.3.3. Zabezpieczenie sądowe	83
2.3.4. Kuratela	84
2.3.5. Opieka.....	86
2.3.6. Rada rodzinna	87
2.3.7. Upoważnienie rodzinne.....	89
2.3.8. Pełnomocnictwo do przyszłej ochrony	91
2.3.9. Podsumowanie.....	93
2.4. Niderlandy.....	94
2.4.1. Zagadnienia wprowadzające.....	94
2.4.2. Kuratela	95
2.4.3. Administracja ochronna.....	97
2.4.4. Mentorstwo.....	100
2.4.5. Podsumowanie.....	102
2.5. Japonia.....	104
2.5.1. Zagadnienia wprowadzające.....	104
2.5.2. Asysta.....	105
2.5.3. Kuratela	107
2.5.4. Opieka ustawowa	109
2.5.5. Opieka dobrowolna	110
2.5.6. Rejestracja środków ochronnych.....	112
2.5.7. Podsumowanie.....	113

2.6. Chile	114
2.6.1. Zagadnienia wprowadzające	114
2.6.2. Kuratela	117
2.6.3. Podsumowanie	120
3. Podsumowanie badań prawnoporównawczych – ujęcie przekrojowe	121
3.1. Instytucje wsparcia oparte na przedstawicielstwie ustawowym ustanawianym przez sąd	121
3.2. Instytucje wsparcia oparte na pełnomocnictwie	132

Rozdział III

Instytucje ingerujące w zdolność osoby starszej

do uczestnictwa w obrocie prawnym	137
1. Wprowadzenie	137
2. Instytucje trwale ingerujące w zdolność osoby starszej do uczestnictwa w obrocie prawnym o zasięgu ogólnym	138
2.1. Ubezważnowolnienie całkowite	138
2.2. Ubezważnowolnienie częściowe	150
3. Instytucje trwale ingerujące w zdolność osoby starszej do uczestnictwa w obrocie prawnym o zasięgu ograniczonym przedmiotowo	156
3.1. Zarząd sądowy rzeczą wspólną	156
3.2. Pozbawienie małżonka zarządu majątkiem wspólnym	158

Rozdział IV

Cywilnoprawne instytucje wsparcia osób starszych

w obrocie prawnym	163
1. Wprowadzenie	163
2. Instytucje wsparcia związane z ingerencją w zdolność do uczestnictwa w obrocie prawnym osoby starszej	164
2.1. Opieka dla osoby ubezwłasnowolnionej całkowicie	164
2.2. Kuratela dla osoby ubezwłasnowolnionej częściowo	172
2.3. Doradca tymczasowy	174

3. Instytucje wsparcia niemające bezpośredniego związku z ingerencją w zdolność do uczestnictwa w obrocie prawnym osoby starszej.....	177
3.1. Pełnomocnictwo.....	177
3.2. Przedstawicielstwo ustawowe <i>ex lege</i> pomiędzy małżonkami	182
3.3. Kuratela dla osoby niepełnosprawnej (art. 183 k.r.o.)	187
3.4. Obowiązki wsparcia osoby starszej wynikające ze stosunków rodzinnych.....	194
3.5. Obowiązki wsparcia osoby starszej w ramach umów zobowiązaniowych	196
3.6. Dobrowolne wsparcie w obrocie prawnym udzielane osobie starszej bez obowiązku prawnego.....	198

Rozdział V

Nieosobowe środki ochrony osób starszych w obrocie prawnym

1. Wprowadzenie	201
2. Środki ochrony osób starszych uregulowane w części ogólnej Kodeksu cywilnego	202
3. Środki ochrony osób starszych w prawie zobowiązań.....	207
4. Środki ochrony osób starszych w prawie spadkowym	209
5. Środki ochrony osób starszych w prawie rodzinnym.....	212
6. Prewencyjna rola organów publicznych i podmiotów pełniących funkcje publiczne w zapewnieniu ochrony osób starszych w obrocie prawnym	214
7. Ułatwienia w dokonywaniu czynności prawnych pod względem formy i miejsca złożenia oświadczenia woli	218
8. Znaczenie nieosobowych środków ochrony osób starszych w systemie prawa.....	223

Rozdział VI

Ochrona osób starszych a interesy innych uczestników obrotu prawnego

1. Wprowadzenie	227
2. Zasada bezpieczeństwa obrotu prawnego a ubezwłasnowolnienie	228

3. Zasada bezpieczeństwa obrotu prawnego a instytucje wsparcia niezwiązane bezpośrednio z ingerencją w zdolność do uczestnictwa w obrocie prawnym osoby starszej.....	233
4. Odpowiedzialność odszkodowawcza osoby starszej – uwagi ogólne.....	234
5. Odpowiedzialność osoby zobowiązanej do nadzoru za szkodę wyrządzoną przez niepoczytalną osobę starszą. Odpowiedzialność niepoczytalnej osoby starszej na zasadach słuszności.....	239

Rozdział VII

Wybrane projekty bądź założenia projektów zmian prawa w obszarze instytucji wsparcia osób starszych w obrocie prawnym

1. Wprowadzenie	245
2. Projektowane instytucje oparte na przedstawicielstwie ustawowym ustanawianym przez sąd	246
2.1. Prace Komisji Kodyfikacyjnej Prawa Cywilnego	246
2.1.1. Projekt Księgi Pierwszej Kodeksu cywilnego (2009 r.).....	246
2.1.2. Założenia projektu (2013).....	247
2.1.3. Projekt Komisji Kodyfikacyjnej Prawa Cywilnego (2015 r.).....	250
2.2. Poselski projekt (2018) – opiekun medyczny.....	259
2.3. Założenia projektu Ministerstwa Sprawiedliwości	261
3. Projektowane instytucje o charakterze pełnomocniczym	262
3.1. Prace Komisji Kodyfikacyjnej Prawa Cywilnego	262
3.1.1. Projekt Księgi Pierwszej Kodeksu cywilnego (2009 r.).....	262
3.1.2. Założenia projektu (2013 r.)	262
3.1.3. Projekt Komisji Kodyfikacyjnej Prawa Cywilnego (2015) – pełnomocnictwo opiekuńcze	263
3.2. Projekt Fundacji na rzecz Bezpieczeństwa Obrotu Prawnego – przedstawicielstwo opiekuńcze	266

3.3. Założenia projektu Polskiej Grupy Roboczej ds. Problemów Etycznych Końca Życia – pełnomocnictwo medyczne	269
3.4. Założenia projektu Ministerstwa Sprawiedliwości – pełnomocnictwo opiekuńcze.....	271

Rozdział VIII

Optymalny model wsparcia osób starszych w polskim

systemie prawnym. Wnioski <i>de lege ferenda</i>	275
1. Wprowadzenie	275
2. Wyróżnienie modelu represyjnego, modelu mieszanego i modelu wspierającego	276
3. Model mieszany – podstawowe założenia	280
3.1. Zagadnienia wprowadzające.....	280
3.2. Proponowane modyfikacje instytucji opartych na przedstawicielstwie ustawowym.....	282
3.2.1. Ubezważnowolnienie częściowe – istota i przesłanki.....	282
3.2.2. Zakres kompetencji kuratora osoby ubezważnowolnionej częściowo	284
3.2.3. Kurator czy opiekun? O (nie)zasadności ewentualnej zmiany nazwy podmiotu udzielającego wsparcia	285
3.2.4. Zakres ograniczeń w obrocie prawnym osoby ubezważnowolnionej częściowo	286
3.2.5. Osoba kuratora.....	287
3.2.6. Organ ustanawiający.....	288
3.2.7. Ujawnianie kurateli w obrocie prawnym	288
3.2.8. Sądowa kontrola zasadności kontynuacji ubezważnowolnienia częściowego	289
3.2.9. Przepisy międzyczasowe	289
3.2.10. Kurator dla osoby niepełnosprawnej	290
3.3. Proponowane zmiany polegające na wprowadzeniu do polskiego systemu prawnego instytucji pełnomocniczej poświęconej osobom dorosłym.....	292
3.3.1. Pełnomocnictwo opiekuńcze – istota	292
3.3.2. Zakres pełnomocnictwa opiekuńczego	294

3.3.3. Forma pełnomocnictwa opiekuńczego	295
3.3.4. Osoba pełnomocnika opiekuńczego.....	296
3.3.5. Rejestr pełnomocnictw opiekuńczych.....	296
3.3.6. Sądowa kontrola.....	298
3.3.7. Pełnomocnictwo opiekuńcze a kuratela.....	299
4. Model wspierający – kierunki dalszej ewolucji instytucji wsparcia osób starszych w obrocie prawnym.....	299
Zakończenie	305
Bibliografia.....	311
Wykaz orzecznictwa.....	325

WYKAZ SKRÓTÓW

Akty prawne

- BGB – niemiecki kodeks cywilny, Bürgerliches Gesetzbuch, <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/> (dostęp: 1.08.2024 r.)
- c.k.c. – chilijski kodeks cywilny, Código Civil de la República de Chile, <https://www.bcn.cl/leychile/> (dostęp: 1.08.2024 r.)
- c.u.k.o. – chilijska ustawa ramowa z 13.09.2021 r. o kompleksowej opiece i rozwoju osób starszych (Ley Orgánica para la Atención y Desarrollo Integral de las Personas Adultas Mayores)
- j.u.d.u.o. – japońska ustawa z 8.12.1999 r. o dobrowolnych umowach opiekuńczych – 任意後見契約に関する法律, nr 150
- EKPC – Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, sporządzona w Rzymie 4.11.1950 r. (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 ze zm.)
- f.k.c. – francuski kodeks cywilny, Code civil des Français, https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070721/ (dostęp: 1.08.2024 r.)
- f.k.p.c. – francuski kodeks postępowania cywilnego, Code de procédure civile français, https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070716/ (dostęp: 1.08.2024 r.)
- j.k.c. – japoński kodeks cywilny – 民法 ^{みんぽう}
- j.u.r.o. – japońska ustawa z 08.12.1999 r. o rejestracji opieki i o innych podobnych sprawach (後見登記等に関する法律 ^{こうけんとうきとう かん ほうりつ}, nr 152)
- k.c. – ustawa z 23.04.1964 r. – Kodeks cywilny (Dz.U. z 2024 r. poz. 1061 ze zm.)
- k.k. – ustawa z 6.06.1997 r. – Kodeks karny (Dz.U. z 2024 r. poz. 17 ze zm.)

Konstytucja RP	– Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483 ze zm.)
k.p.	– ustawa z 26.06.1974 r. – Kodeks pracy (Dz.U. z 2023 r. poz. 1465 ze zm.)
k.p.c.	– ustawa z 17.11.1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego (Dz.U. z 2023 r. poz. 1550 ze zm.)
KPON	– Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych, sporządzona w Nowym Jorku 13.12.2006 r. (Dz.U. z 2012 r. poz. 1169 ze zm.)
KPP	– Karta praw podstawowych Unii Europejskiej (Dz.Urz. UE C 202 z 2016 r., s. 389)
k.r.o.	– ustawa z 25.02.1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. z 2023 r. poz. 2809 ze zm.)
MPPGSiK	– Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych otwarty do podpisu w Nowym Jorku 19.12.1966 r. (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 169)
MPPOiP	– Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku 19.12.1966 r. (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167)
n.k.c.	– niderlandzki kodeks cywilny, Burgerlijk Wetboek, https://wetten.overheid.nl/BWBR0002656/2024-01-01 (dostęp: 1.08.2024 r.)
n.u.o.o.	– niemiecka ustawa o organizacji opieki z 4.05.2021 r. (Betreuungsorganisationsgesetz)
p.a.s.c.	– ustawa z 28.11.2014 r. – Prawo o aktach stanu cywilnego (Dz.U. z 2023 r. poz. 1378 ze zm.)
p.n.	– ustawa 14.02.1991 r. – Prawo o notariacie (Dz.U. z 2024 r. poz. 1001)
TFUE	– Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (Dz.Urz. UE C 202 z 2016 r., s. 47)
TUE	– Traktat o Unii Europejskiej (Dz.Urz. UE C 202 z 2016 r., s. 13)
u.o.p.l.	– ustawa z 21.06.2001 r. o ochronie praw lokatorów, mieszkaniowym zasobie gminy i o zmianie Kodeksu cywilnego (Dz.U. z 2023 r. poz. 725)
u.w.l.	– ustawa z 24.06.1994 r. o własności lokali (Dz.U. z 2021 r. poz. 1048 ze zm.)
w.k.c.	– włoski kodeks cywilny – Codice civile – Regio Decreto z 16.03.1942 r., nr 262

Czasopisma, publikatory i dokumenty

AIS	– Acta Iuris Stetinensis
AUMCS	– Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska
AUWr	– Acta Universitatis Wratislaviensis
Dz.Urz.MS.	– Dziennik Urzędowy Ministra Sprawiedliwości
GSP	– Gdańskie Studia Prawnicze
GSP-Prz.Orz.	– Gdańskie Studia Prawnicze – Przegląd Orzecznictwa
KPN	– Krakowski Przegląd Notarialny
MoP	– Monitor Prawniczy
OSNC	– Orzecznictwo Sądu Najwyższego Izba Cywilna
OSNC-ZD	– Orzecznictwo Sądu Najwyższego Izba Cywilna – Zbiór Urzędowy
OSNPG	– Orzecznictwo Sądu Najwyższego, Wydawnictwo Prokuratury Generalnej
OSP	– Orzecznictwo Sądów Polskich
Pal.	– Palestra
PiP	– Państwo i Prawo
PiW	– Prawo i Więź
poselski projekt	– Poselski projekt ustawy o zmianie ustawy Kodeks cywilny, Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Kodeks postępowania cywilnego oraz o zmianie innych ustaw, VIII kadencja, druk sejm. nr 2471
PPK	– Przegląd Prawa Konstytucyjnego
projekt, projekt z 2015 r.	– projekt zmian Kodeksu cywilnego z 3.12.2015 r. przygotowany przez Zespół Problemowy Komisji Kodyfikacyjnej Prawa Cywilnego
projekt fundacji	– Projekt Fundacji na rzecz Bezpiecznego Obrotu Prawnego, Propozycje rozwiązań prawnych w zakresie przedstawicielstwa opiekuńczego. Projekt zmiany ustawy – Kodeks rodzinny i opiekuńczy oraz ustawy – Kodeks postępowania cywilnego, https://bip.brpo.gov.pl/sites/default/files/Odpowied%C5%BC%20Krajowej%20Rady%20Notarialnej%2012.03.2019.pdf (dostęp: 1.08.2024 r.)
projekt Ministerstwa Sprawiedliwości	– Projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks cywilny oraz niektórych innych ustaw (UD 395), https://www.gov.pl/web/premier/projekt-ustawy-o-zmianie-ustawy--kodeks-cywilny-oraz-niektorych-innych-ustaw (dostęp: 1.08.2024 r.)
PS	– Przegląd Sądowy

PwD	– Prawo w Działaniu
Rej.	– Rejent
RPiES	– Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny
St. Pr.	– Studia Prawnicze
St.Pr.-Ek.	– Studia Prawno-Ekonomiczne
TPP	– Transformacje Prawa Prywatnego
założenia projektu, założenia projektu z 2013 r.	– Założenia nowelizacji Kodeksu cywilnego, Kodeksu postępowania cywilnego, Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego i innych ustaw w zakresie zdolności do czynności prawnych osób z niepełnosprawnością psychiczną z 2013 r. autorstwa Komisji Kodyfikacyjnej Prawa Cywilnego

Inne

CEIDG	– Centralna Ewidencja i Informacja o Działalności Gospodarczej
GUS	– Główny Urząd Statystyczny
NSA	– Naczelny Sąd Administracyjny
ONZ	– Organizacja Narodów Zjednoczonych
SA	– sąd apelacyjny
SN	– Sąd Najwyższy
TSUE	– Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej
USC	– urząd stanu cywilnego
WHO	– Światowa Organizacja Zdrowia (World Health Organization)

WPROWADZENIE

Zgodnie z badaniami Eurostatu¹ do 2100 r. Polska ma uplasować się na pierwszym miejscu pod względem odsetka osób starszych w stosunku do reszty społeczeństwa, a więc być najstarszym państwem w Europie. W raporcie GUS² na dzień 31.12.2021 r. odnotowano, iż stale rosnący indeks starości wynosi obecnie 122, tj. na 100 „wnuczków” (dzieci w wieku 0–14 lat) przypada 122 „dziadków” (osób w wieku 65 i więcej lat), a różnica w wielkości tych populacji wynosi 1,3 mln na niekorzyść dzieci. Jednocześnie zauważa się wzrost liczebności grupy osób w sędziwym wieku (80 i więcej lat). W 2000 r. grupa osób osiągająca taki wiek liczyła 774 tys. (2% ogółu ludności), a w 2021 r. już ponad 1,6 mln i stanowiła 4,3% ogólnej populacji Polski. Ponad dwukrotny wzrost tej liczby wynika z wydłużania trwania życia³. Mówi się dlatego o tzw. podwójnym starzeniu się ludności, które polega na wzroście odsetka osób w wieku 80 i więcej lat, szybszym niż wzrost odsetka ogółu osób starszych w społeczeństwie⁴. Warto również wskazać, iż przeciętne trwanie życia w Polsce wyniosło w 2021 r. dla mężczyzn 71,8 roku, a dla kobiet 79,7 roku. W porównaniu z 2019 r. trwanie życia skróciło się odpowiednio o 2,3 i 2,1 roku, co było związane z epidemią COVID-19⁵. Nie można jednak pominąć trendu wzrostowego w dłuższej perspek-

¹ Zob. <https://ec.europa.eu/eurostat/cache/digpub/ageing/> (dostęp: 1.08.2024 r.).

² Główny Urząd Statystyczny, *Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym w 2021 r.* Stan w dniu 31.12.2021 r., Warszawa 2022, s. 10.

³ Główny Urząd Statystyczny, *Ludność. Stan i struktura...*, s. 18–19.

⁴ *Badanie poszczególnych obszarów stanu zdrowia osób starszych, w tym jakości życia związanej ze zdrowiem*, red. P. Błędowski, T. Grodzicki, M. Mossakowska, T. Zdrojewski, Gdańsk 2021, s. 21.

⁵ Główny Urząd Statystyczny, *Trwanie życia w 2021 r.*, Warszawa 2022, s. 7.

tywie. Biorąc pod uwagę 1990 r., trwanie życia w 2021 r. było wyższe o odpowiednio 5,6 i 4,5 roku⁶.

Sytuacja demograficzna w Polsce wpisuje się w trendy europejskie. Prognoza Eurostatu pokazuje, iż do 2060 r. ludność 27 krajów unijnych mająca 65 i więcej lat będzie stanowić blisko 30% całej populacji UE, a odsetek ludności najstarszej (80 lat plus) osiągnie w tymże roku poziom 12%⁷. W skali globalnej WHO szacuje, że w 2050 r. będą 2 miliardy osób powyżej 60. roku życia⁸.

Przemijanie, ściśle związane z istotą człowieczeństwa, nie pozostaje bez znaczenia w sferze prawnej. Wiele regulacji prawnych, o charakterze publiczno- oraz prywatnoprawnym, odnosi się wprost do osób starszych bądź okazuje szczególną przydatność dla nich. Zjawisko starzenia się w odniesieniu do jednostki, jak również w wymiarze populacyjnym nie może być dlatego postrzegane jako prawnie irrelevantne. Wręcz przeciwnie, obowiązujący system prawny powinien w należyty sposób chronić osoby starsze, będące z natury słabszymi uczestnikami obrotu cywilnoprawnego. Opracowanie spójnej polityki wsparcia seniorów jest postulowane w nauce⁹.

Wsparcie osób starszych, jako osób z pogłębiającą się szeroko rozumianą niepełnosprawnością, stało się także jednym z celów legislacyjnych rządów. Warto wskazać, iż pierwsza polska Strategia na rzecz Osób z Niepełnosprawnościami, za które należy uważać również osoby starsze z dysfunkcjami wynikającymi z wieku, została uwzględniona w Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju z 2017 r.¹⁰ Obecnie obowiązująca

⁶ Główny Urząd Statystyczny, *Trwanie życia...*, s. 7.

⁷ Dane Eurostatu, <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (dostęp: 1.08.2024 r.).

⁸ World Health Organization, *Ageing and life course*, www.who.int/ageing/age_friendly_cities/en/index.html (dostęp: 27.03.2024 r.).

⁹ Zob. np. A. Małarewicz-Jakubów, *Wsparcie prawne osób starszych*, Warszawa 2017, s. 22.

¹⁰ Przyjęta uchwałą nr 8 Rady Ministrów z 14.02.2017 r. w sprawie przyjęcia Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.) (M.P. poz. 260).

Strategia na rzecz Osób z Niepełnosprawnościami na lata 2021–2030¹¹ za cel określa wprowadzenie i uszczegółowienie w prawie polskim mechanizmów wynikających z Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych, sporządzonej w Nowym Jorku 13.12.2006 r. (KPON). Zakłada zwłaszcza przyjęcie ze strony państwa zintegrowanego podejścia do niepełnosprawności oraz włączania problematyki niepełnosprawności w główny nurt polityki realizowanej w różnych obszarach i na różnych szczeblach zarządzania państwem. W aspekcie uczestnictwa w obrocie cywilnoprawnym Strategia zakłada wprowadzenie w miejsce instytucji ubezwłasnowolnienia modelu wspieranego podejmowania decyzji, zapewniającego każdej osobie możliwość podejmowania decyzji we własnych sprawach w maksymalnie możliwym zakresie. W Strategii przyjęto, iż formy zastępczego podejmowania decyzji powinny być stosowane jedynie w przypadkach całkowitego braku możliwości ustalenia woli danej osoby¹².

Wsparcie osób starszych jest także rekomendowane przez WHO¹³. Organizacja ta zwraca zwłaszcza uwagę na ryzyko nadużyć w relacjach z osobami starszymi. Istnieją doniesienia, że co szósta osoba w wieku 60 lat i więcej spotyka się co najmniej raz w roku z jakąś formą nadużyć w społeczeństwie, w którym przebywa¹⁴. Zauważa się ponadto, że w wielu sferach przestrzeni życiowej osoby starsze są narażone na zjawisko marginalizacji społecznej. Wskazuje się, iż szanse seniorów w sytuacji rywalizacji pokoleń o świadczenia społeczne, prawo do uczestnictwa w życiu społecznym czy dostępie do konsumpcji dóbr są małe¹⁵. Z tego powodu osoby starsze zaliczane są do kategorii *vulnerable adults*, eks-

¹¹ Przyjęta uchwałą nr 27 Rady Ministrów z 16.02.2021 r. w sprawie przyjęcia dokumentu Strategia na rzecz Osób z Niepełnosprawnościami 2021–2030 (poz. 218).

¹² Strategia na rzecz Osób z Niepełnosprawnościami na lata 2021–2030, s. 102. Dostępna na stronie <https://niepelnosprawni.gov.pl/p,170,strategia-na-rzecz-osob-z-niepelnosprawnościami-2021-2030> (dostęp: 1.08.2024 r.).

¹³ I. Araujo de Carvalho, J. Epping-Jordan, A.M. Pot, E. Kelley, N. Toro, J.A. Thiagarajan, J.R. Beard, *Organizing integrated health-care services to meet older people's needs*, „Bulletin of the World Health Organization” 2017/95(11), s. 756–763.

¹⁴ World Health Organization, *Tackling abuse of older people*, 2022, s. 1, <https://www.who.int/publications/i/item/9789240052550> (dostęp: 1.08.2024 r.).

¹⁵ A. Rokicki, *Starość nie znaczy bierność – współczesne metody aktywizacji seniorów*, AUMCS 2016/29, s. 190.

ponuje się ich „wrażliwość”, „słabość” i „podatność”¹⁶. *Vulnerable adults* definiuje się jako osoby dorosłe nieposiadające osobistej zdolności do ochrony swoich interesów, co wynika ze zróżnicowanych przyczyn, w tym zwłaszcza fizycznych, psychicznych, ekonomicznych¹⁷. Nie można dlatego pominąć, iż brak należytych instrumentów ochrony prawnej osób starszych tworzy bariery i wiele ryzyk w obrocie cywilnoprawnym, w tym: ryzyko złożenia wadliwego oświadczenia woli przez osobę starszą, ryzyko wywołania wad oświadczenia woli u kontrahenta, ryzyko faktycznego wyłączenia z obrotu poprzez wystąpienie barier w dokonywaniu czynności prawnych, zwłaszcza w obszarze czynności życia codziennego.

Mając na uwadze istotny problem starzenia się polskiego społeczeństwa, założono, że istnieje pilna potrzeba weryfikacji obecnych rozwiązań prawnych, stanowiących w odmiennej sytuacji demograficznej, i ich dostosowania do tak szybko zachodzących zmian społecznych, jak również standardów międzynarodowych.

Celem niniejszej pracy stało się w związku z tym zbadanie trendów i krytyczna analiza istniejących unormowań, związanych z ochroną uzasadnionych interesów osób starszych w polskim prawie cywilnym na płaszczyźnie odnoszącej się do ich zdolności do uczestnictwa w obrocie cywilnoprawnym oraz instytucjami wsparcia. Należy w tym miejscu wyjaśnić, iż zdolność osób starszych do ich uczestnictwa w obrocie prawnym, zawarta w tytule niniejszej monografii, jest pojęciem szerszym niż zdolność do czynności prawnych. Obejmuje ona nie tylko problematykę składania oświadczeń woli i dokonywania czynności prawnych, lecz także ogół okoliczności składających się na faktyczną i prawną możliwość skutecznego występowania osoby starszej w obrocie. Jako przykład owych faktycznych okoliczności można wskazać bariery wynikające z ograniczeń ruchowych czy wykluczenia cyfrowego osób starszych,

¹⁶ Zob. szerzej M. Balwicka-Szczyrba, *Rozważania nad wsparciem osób starszych w obrocie cywilnoprawnym*, AIS 2022/3, s.

¹⁷ Zob. m.in. I. Curry-Sumner, *Protection of Vulnerable Adults, European added value of an EU legal instrument on the protection of vulnerable adults*, Brussels 2016, s. 6; J. Herring, *Vulnerable Adults and the Law*, Oxford 216, s. 6–7.

wskazujące na konieczność zapewnienia danej osobie wsparcia czy pomocy przy załatwianiu spraw.

Dodatkowo rozszerzono perspektywę rozważań na temat sytuacji prawnej seniorów w obrocie o syntetyczne, przekrojowe zestawienie środków ochrony na gruncie poszczególnych działów prawa cywilnego, które mogą służyć ochronie interesów osób doznających dolegliwości wieku starczego. Określono je mianem „nieosobowych środków ochrony” dlatego, że nie polegają ani na przedstawicielstwie, ani na wsparciu udzielanym ze strony innej osoby jako pośłańca czy pomocnika, lecz przybierają postać uprawnień osoby chronionej, jak również obowiązków innych uczestników obrotu, zmierzających, najogólniej rzecz biorąc, do zapewnienia rzeczywistej równorzędności stron stosunków cywilnoprawnych bądź zniwelowania zaistniałych uchybień, które prowadzą do naruszenia interesów osoby uprawnionej. Nie pominęto także perspektywy pozostałych uczestników obrotu wchodzących w stosunki prawne z osobami starszymi, dokonując analizy takich relacji pod kątem zasady bezpieczeństwa obrotu; zasygnalizowano ponadto problematykę odpowiedzialności odszkodowawczej osób starszych w przypadku, gdy bezpośrednią przyczyną szkody stały się doznawane dolegliwości starczego wieku. Ogół tych rozważań pozwolił ukazać aktualny stan ochrony osób starszych w Polsce, na którego tle możliwe było sformułowanie wielu wniosków *de lege lata*, prezentowanych w toku wywodów dotyczących aktualnych unormowań w prawie polskim.

Drugim z celów niniejszej pracy stało się zaproponowanie optymalnego modelu ochrony interesów osób starszych w Polsce w zakresie ich zdolności do uczestnictwa w obrocie prawnym, na podstawie przeanalizowanych porządków prawnych, a także prawa międzynarodowego i europejskiego. Model ten ma polegać na sformułowaniu zasad i kierunków ochrony osób starszych, adekwatnie do pogłębiającego się zjawiska demograficznego starzenia się społeczeństwa w Polsce. Wymaga przy tym zaznaczenia, iż celem nowoczesnych unormowań dotyczących osób starszych powinno być zapewnienie im pomocy i wsparcia zarówno w sferze materialnej, jak i niematerialnej, po to, by jak najdłużej mogły aktywnie uczestniczyć w obrocie cywilnoprawnym oraz w życiu społecznym. Normy te powinny też uwzględniać konieczność zapewnie-

nia prawidłowości dokonywanych czynności, jak również mechanizm minimalizacji negatywnych skutków zaniechań. Należy jednocześnie założyć, że unormowania ustawowe nie mogą mieć na celu uprzywilejowania pozycji osób starszych w obrocie cywilnoprawnym kosztem innych, lecz wyważenie interesów wszystkich jego uczestników tak, by pozycja strony słabszej była odpowiednio wzmocniona i aby przywrócić równowagę stron zachwianą z uwagi na problemy wieku starczego. W konsekwencji zaproponowane rozwiązania będą przeciwdziałały dyskryminacji osób starszych w płaszczyźnie korzystania ze zdolności do czynności prawnych.

Rozdział I

OCHRONA OSÓB STARSZYCH – UJĘCIE OGÓLNE

1. Definicja starości

Starzenie się społeczeństwa jest procesem polegającym na wzroście liczby osób starszych w populacji¹. Nie jest prosto określić, czym jest starość, a zwłaszcza, kiedy daną osobę można kwalifikować jako starszą². Próba zdefiniowania starości na podstawie kryteriów subiektywnych, odnoszących się do postrzegania siebie samego przez daną osobę, skazana jest na niepowodzenie. Wiele podmiotów będących uczestnikami obrotu prawnego czuje się młodo bez względu na swój wiek.

Analiza pojęcia „starość” na podstawie kryteriów obiektywnych niewątpliwie nakazuje utożsamiać ją z osiągnięciem określonego wieku, a nadto przyjmować, iż trwa ona od tegoż założonego wieku do końca życia ludzkiego. Określenie tzw. wieku granicznego starości nie jest jednolite i wynika ze specyfiki dziedziny wiedzy, w której obszarze prowadzone są badania nad starością. Przykładowo ONZ do *older population* kwa-

¹ Zob. szerzej m.in. A. Rokicki, *Starość...*, s. 187.

² Zob. m.in. A. Malarewicz-Jakubów, *Wsparcie prawne osób...*, s. 15–16; B. Mikołajczyk, *Social Inclusion for Older Persons and Human Rights Law. The Potential for Universal and European Instruments*, Katowice 2023, s. 19; E. Maj, *Sytuacja społeczna oraz prawna ochrona osób starszych*, RPiES 2012/3, s. 189.

lifikuje osoby, które ukończyły 60 lat³. Podobnie przeprowadzonymi w ostatnich latach na dużą skalę badaniami PolSenior2 „Badanie poszczególnych obszarów stanu zdrowia osób starszych, w tym jakości życia związanej ze zdrowiem” objęto osoby w wieku 60 plus⁴.

W ujęciu medycznym starość jest określana jako ogół zmian biologicznych zachodzących w ciele człowieka (głównie zużycie narządów i zmniejszona regeneracja komórek)⁵.

Z kolei w badaniach GUS za osoby starsze uznano osoby w wieku 65 lat i powyżej⁶. Jest to granica wieku związana ze wskaźnikiem starości przyjmowanym przez GUS, który odnosi się do wieku reprodukcyjnego. W ramach grupy osób starszych GUS wyodrębnia kolejną podgrupę, na którą składają się osoby w wieku sędziwym (80 lat i powyżej)⁷.

Odnosząc się do powyższych rozważań, warto we wstępie pracy założyć, że wymóg bezpieczeństwa obrotu prawnego w określonych przypadkach będzie wymagał postawienia ścisłej granicy wiekowej odnoszącej się do starości, jako jedyne go obiektywnego kryterium legitymującego do skorzystania z określonego systemu wsparcia. Taki wymóg będzie cechował zwłaszcza regulacje o charakterze publicznoprawnym, gdzie od ściśle określonego wieku uzależnione jest wypłacanie określonych świadczeń, korzystanie z ulg czy innej administracyjnoprawnej formy wsparcia seniorów. Natomiast na gruncie regulacji o charakterze cywilnoprawnym z zasady przyjęto, iż odwołanie się do kryteriów ogólnych (np. oznaczone stany psychiczne, jak niepoczytalność) czy cech właściwych także, ale nie wyłącznie osobom starszym (np. niedołęstwo)

³ United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2017), *World Population Ageing 2017 – Highlights* (ST/ESA/SER.A/397), https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/ageing/WPA2017_Highlights.pdf (dostęp: 1.08.2024 r.).

⁴ *Badanie poszczególnych obszarów...*, red. P. Błędowski, T. Grodzicki, M. Mossakowska, T. Zdrojewski,

⁵ *Badanie poszczególnych obszarów...*, red. P. Błędowski, T. Grodzicki, M. Mossakowska, T. Zdrojewski.

⁶ Główny Urząd Statystyczny, *Ludność. Stan i struktura...*

⁷ Główny Urząd Statystyczny, *Ludność. Stan i struktura...*, s. 19.

jest z reguły wystarczające. Należy zaobserwować, że w nielicznych jedynie przypadkach ustawodawca, w płaszczyźnie cywilnoprawnej, odwołuje się do kryterium określonego latami, zaawansowanego wieku (np. art. 11 ust. 12 u.o.p.l., uzależniający przewidzianą tam ochronę przed skutecznością wypowiedzenia tytułu prawnego do używania lokalu od osiągnięcia 75 lat).

Nie można bowiem pomijać znamiennego zjawiska społecznego, a mianowicie, że konkretne osoby mogą nie wyrażać woli ujawniania swojego wieku, realizując przysługujące im prawo do prywatności jako dobro osobiste. W niektórych sytuacjach wymaganie określenia wieku może zatem być uznane za piętnujące czy dyskryminujące. Osoby starsze bywają bowiem niekiedy postrzegane pejoratywnie, jako niedołążne, zgorzkniałe⁸, jako niepełnowartościowi członkowie społeczeństwa, wymagający troski, a nie relacji partnerskiej, co przyczynia się do wytwarzania dystansu wobec seniorów i ich społecznej alienacji. Dlatego właśnie wiek postrzegany jest jako jeden z obszarów dyskryminacji⁹. W literaturze wskazuje się na zjawisko ageizmu, które oznacza dyskryminację ludzi ze względu na wiek oraz negatywną selekcję wiekową. Niekiedy spotyka się inne nazwy tego zjawiska, np. geriatryzm czy wiekizm¹⁰. Istnieją doniesienia, że dyskryminacja ze względu na wiek dotyczy najczęściej rynku pracy, jednak można ją także odnieść do innych dziedzin życia. Problem dyskryminacji ze względu na wiek dotyka w szczególności sposób osoby starsze¹¹. Wobec powyższego również na poczet niniejszych badań przyjęto, iż ewentualne uzależnianie ochrony prawnej od osiągnięcia określonego wieku powinno być rozwiązaniem zakładanym z ostrożnością i rozważą, z uwzględnieniem interesu osoby starszej.

W tych zatem przypadkach, w których wymagane będzie postawienie dolnej granicy starości – z zasady na gruncie przepisów o charakterze publicznoprawnym, jak już wskazano – zasadne jawi się zaproponowanie

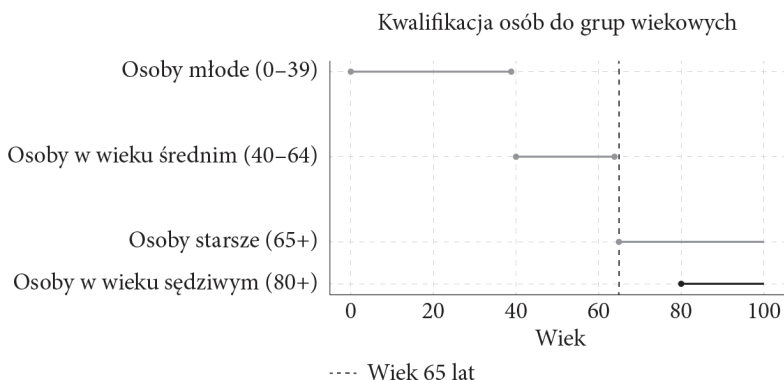
⁸ E. Maj, *Sytuacja społeczna...*, s. 195.

⁹ E. Maj, *Sytuacja społeczna...*, s. 200.

¹⁰ Zob. A.M. Kola, *Upokorzenie (w) pracy socjalnej (na przykładzie ageizmu i przemocy wobec osób starszych)*, „Pareja” 2014/2, s. 45–46 i literatura tam przywołana.

¹¹ Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, <https://bip.mkidn.gov.pl/pages/koordynator-do-spraw-rownego-traktowania/glowne-pojecia.php> (dostęp: 1.08.2024 r.).

granicy wieku 65 lat, nawiązującej do orientacyjnego wieku produkcyjnego, przyjmowanej przez GUS. W grupie osób starszych, 65 lat i więcej, warto wyróżnić – także na potrzeby niniejszego opracowania – grupę osób w wieku sędziwym. Niektóre szczególne rozwiązania prawne mogłyby się odnosić się do tej właśnie grupy. Przyjęte założenia dobrze ilustruje poniższy wykres.

Źródło: opracowanie własne.

Warto także zaakcentować, że osoby, których sytuacja prawna będzie analizowana w czynionych rozważaniach, będą określane jako osoby starsze, a nie osoby stare, co miałooby w odczuciu społecznym wydźwięk pejoratywny. Dla ich określenia zamiennie będzie stosowane również pojęcie „senior”.

2. Starość w ujęciu interdyscyplinarnym

2.1. Ujęcie medyczne

Proces starzenia niesie ze sobą zwiększoną częstotliwość występowania stanów chorobowych związanych z podeszłym wiekiem i wpływem czynników ryzyka. Choroby wieku starczego cechuje przewlekłość

i w większości postępujący charakter, prowadzący do stopniowego pogorszenia stanu zdrowia i niepełnosprawności.

W badaniach PolSenior2 wykazano, iż w Polsce wśród ogółu leczonych blisko połowę stanowią osoby w wieku 60 i więcej lat. Znaczenie poszczególnych grup chorób jako przyczyn hospitalizacji zmienia się wraz z wiekiem, ale można ogólnie stwierdzić, że najważniejszymi przyczynami chorobowości hospitalizowanej starszych mieszkańców Polski są choroby układu krążenia. Drugą w kolejności grupę stanowią nowotwory złośliwe oraz niezłośliwe – 16,0% ogółu seniorów leczonych w 2018 r. (odpowiednio 17,9% i 14,4% mężczyzn i kobiet), przy czym nowotwory niezłośliwe oraz *in situ* stanowią około jedną trzecią przypadków leczonych z powodu ogółu nowotworów. Stosunkowo częstymi przyczynami hospitalizacji (ponad 5% hospitalizacji) są choroby oczu (przede wszystkim zaćma), układu oddechowego, trawiennego, moczowo-płciowego oraz urazy i zatrucia. Ponadto w przypadku kobiet znaczącą grupę stanowią choroby układu kostno-stawowego¹².

Jednym z najczęstszych zespołów objawów psychicznych u osób starszych jest otępienie, zwane również demencją, charakterystyczną dla wieku podeszłego. Szacunki WHO w 2017 r. wskazują, że żyło wówczas na świecie około 50 000 000 osób z demencją, a każdego roku jej rozpoznanie będzie dotyczyć około 10 000 000 nowych przypadków¹³.

W zakresie zdrowia osób starszych warto także wskazać na zjawisko wielochorobowości oraz zespołu słabości. Pierwsze z nich dotyczy sytuacji, w której osoba ma jednocześnie wiele chorób, co powoduje występowanie potrzeby kompleksowej opieki obejmującej wielu świadczeniodawców z zakresu medycyny, opieki społecznej itp.¹⁴ Natomiast o zespole słabości (lub kruchości) mówimy wtedy, gdy u osoby starszej

¹² *Badanie poszczególnych obszarów...*, red. P. Błędowski, T. Grodzicki, M. Mossakowska, T. Zdrojewski, s. 50–51.

¹³ Dane WHO, <http://www.who.int/en/news-room/fact-sheets/detail/dementia> (dostęp: 1.08.2024 r.).

¹⁴ Policy brief. How to improve care for people with multimorbidity in Europe?, European Observatory on Health Systems and Policies, Brussels 2016, http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0004/337585/PB_23.pdf?ua=1 (dostęp: 28.03.2023 r.).

następuje spadek odporności i wyczerpanie rezerw fizjologicznych prowadzące do załamania homeostazy organizmu. Objawia się on spadkiem sił, wytrzymałości i zwiększeniem podatności na różne schorzenia¹⁵.

Wskazane ryzyka zdrowotne osób starszych powinny być brane pod uwagę przy projektowaniu przepisów prawnych odnoszących się do tej grupy społecznej.

2.2. Ujęcie psychologiczne

Starość wskazywana jest w literaturze jako źródło poczucia zagrożenia zarówno przez samych starzejących się ludzi, jak i ich bliskich. Odnotowuje się przy tym zjawisko deprecjacji starości, która nie kojarzy się z mądrością i godnością, lecz przyjmuje znaczenie pejoratywne – zaawansowany wiek wiąże się przecież z obniżeniem możliwości, spiętrzeniem trudności i nieuchronnie przybliża ku śmierci. Psychologiczny nurt badań nad starością wykazuje, że na obniżenie poczucia dobrostanu ludzi starszych wpływa wiele czynników związanych ze starzeniem, takich jak: pogorszenie zdrowia, atrakcyjności fizycznej, wydolności seksualnej, spadek autorytetu i znaczenia, samotność, obniżenie poczucia sprawstwa, jak również niechęć do zmian i nowości¹⁶. Trudna sytuacja życiowa w starszym wieku jest czynnikiem zwiększającym ryzyko samobójstw¹⁷. Wskazuje się, iż starzenie się struktur mózgu powoduje powstanie dysfunkcji procesów wykonawczych, co przejawia się w osłabieniu kontroli i spowolnieniu przebiegu procesów poznawczych¹⁸. Ponadto wraz z wiekiem zwiększa się ryzyko wystąpienia zabu-

¹⁵ A. Clegg, J. Young, S. Iliffe, M.O. Rikkert, K. Rockwood, *Frailty in elderly people*, „The Lancet” 2013/381, s. 752–762.

¹⁶ R. Derbis, *Subiektywny dobrostan ludzi starszych w wybranych badaniach*, „Psychologia Rozwojowa” 2005/4, s. 13–15.

¹⁷ Ł. Świerczewski, *Zachowania suicydalne wśród osób starszych*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” sectio J, 2022/35/4, s. 92–94.

¹⁸ K. Jodzio, *Neuropsychologiczne badania funkcji wykonawczych u schyłku życia*, „Psychologia Rozwojowa” 2008/1, s. 18.

rzeń psychicznych, pośród których najczęściej odnotowuje się depresję, zaburzenia świadomości, otępienie i psychozy¹⁹.

Podstawowym celem oddziaływań skierowanych do osób starszych powinno być podtrzymanie ich niezależności tak długo, jak jest to możliwe, oraz stymulowanie aktywnej współpracy ze społeczeństwem. Zaprzestanie aktywności prowadzi bowiem nie tylko do zatrzymania rozwoju, lecz także do regresu funkcjonowania²⁰.

2.3. Ujęcie społeczne

Na sytuację społeczną ludzi starszych składa się wiele elementów, pośród których w naukach społecznych wskazuje się w szczególności stosunki rodzinne, sąsiedzkie, stan zdrowia, sytuację finansową i mieszkaniową, przy czym, jeśli chodzi o płaszczyznę osobistą, badania wykazują szczególne znaczenie dla dobrostanu seniorów relacji rodzinnych, w braku których obserwuje się występowanie poczucia osamotnienia²¹. Starzenie wiąże się często z pogorszeniem sytuacji życiowej²². Jakość życia seniorów może poprawić jednak utrzymywanie relacji towarzyskich (sąsiedzkich i innych), przy czym obserwowane jest zjawisko trudności w zacieśnianiu kontaktów z osobami młodymi z powodu braku porozumienia, zwłaszcza w płaszczyźnie spraw codziennych, będącego często przyczyną konfliktów międzypokoleniowych²³. Istotny wpływ na sytuację starszych osób ma stan zdrowia, ponieważ determinuje on ich aktywność i samodzielność życiową. Aktywność domowo-rodzinna, kulturalna, zawodowa, społeczna, edukacyjna, religijna i rekreacyjna wa-

¹⁹ T. Parnowski, *Jak się starzejemy? Wymiar biologiczny procesu starzenia się* [w:] E. Bonk i in., *Edukacja osób starszych*, Warszawa 2013, s. 14.

²⁰ A. Brzezińska, J. Wilowska, *Starość w kontekście psychologii pozytywnej* [w:] *Pomysłna starość*, red. K. Wieczorowska-Tobis, D. Talarska, Poznań 2010, s. 4.

²¹ A. Tabaczkiewicz-Paech, *Sytuacja społeczna ludzi starych jako problem pedagogiczny*, „Neodidagmata” 1992/21, s. 91–92.

²² M. Szpringer, M. Kowalski, *Social problems of old people*, „Studia Medyczne” 2010/20, s. 22.

²³ J. Michalik, *Sytuacja osób starszych we współczesnym społeczeństwie widziana z perspektywy osób młodych*, „Media. Kultura. Społeczeństwo” 2019/14, s. 86.

runkuje przecież zaspokajanie wszystkich imperatywności człowieka²⁴. W przypadku osób starszych, które ze względu na zmiany w zakresie odgrywanych ról społecznych i zaprzestanie aktywności zawodowej uzyskują dużą ilość czasu wolnego, aktywne jego spędzenie staje się miernikiem poziomu jakości życia. Zauważa się przy tym, że współcześnie polski senior jest przeważnie osobą spędzającą czas pasywnie, w obrębie domu, odczuwającą doskwieranie nadmiaru wolnego czasu, a w związku z tym brak życiowej satysfakcji²⁵.

Z kolei w obszarze materialnym znaczącą rolę odgrywają warunki mieszkaniowe, jako że z biegiem lat aktywność stopniowo zacieśnia się do przebywania w mieszkaniu, a ponadto sytuacja finansowa, która przesądza o możliwości realizacji potrzeb i wpływa stymulująco na aktywizację. Według danych Ministerstwa Rodziny i Polityki Społecznej za 2021 r. gospodarstwa domowe wyłącznie z osobami w wieku 60 lat i więcej utrzymują się przede wszystkim z emerytur lub rent, które w 2021 r. stanowiły 79,3% ich dochodów, dochody z pracy najemnej wyniosły odpowiednio 11,2%, a dochody z pracy na własny rachunek – 2,7% ogółu dochodów. Warto przy tym zaakcentować, że najgorzej swoją sytuację materialną oceniały osoby starsze mieszkające samotnie²⁶.

2.4. Ujęcie rodzinne

Rodzina stanowi jedno z podstawowych źródeł wsparcia osób starszych. Osoby starsze samotne, niemające małżonka, krewnych w linii prostej ani rodzeństwa, znajdują się pod tym względem w znacznie trudniejszym położeniu, stąd założenie rodziny może być postrzegane jako rodzaj zabezpieczenia materialnego na przyszłość. Roszczenia o dostarczanie środków utrzymania przysługujące seniorom w Polsce

²⁴ D. Rynkowska, *Rola i znaczenie aktywności społecznej seniorów*, AUMCS 2016/41, s. 94.

²⁵ T. Róžański, *Wybrane problemy czasu wolnego ludzi starszych w Polsce* [w:] *Starość. Poznać, przeżyć, zrozumieć*, red. M. Halicka, J. Halicki, E. Kramkowska, Białystok 2016, s. 389–400 i powołana tam literatura.

²⁶ Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za 2021 r., Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej, Warszawa 2022, s. 13–15.

na podstawie unormowań Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego (w postaci obowiązku alimentacyjnego) oraz Kodeksu cywilnego (w postaci roszczenia quasi-alimentacyjnego dziadków z art. 938 i 966 k.c.) łączą się z istnieniem więzi rodzinnych i stanowią przejaw solidarności międzypokoleniowej, której istota tkwi we wspieraniu starszego pokolenia przez pokolenie w wieku produkcyjnym, które jednocześnie korzysta z doświadczenia i pomocy seniorów²⁷. W pierwszej kolejności senior powinien jednak oczekiwać wsparcia ze strony współmałżonka, który powinien zapewnić mu równą stopę życiową²⁸ i którego obowiązek wyprzedza obowiązki pozostałych członków rodziny (art. 27 i 130 k.r.o.). W starszym wieku związek małżeński bywa więc często postrzegany jako rodzaj zabezpieczenia ekonomicznego, a szerzej – źródło poczucia bezpieczeństwa²⁹.

W dalszej kolejności obowiązek alimentacyjny spoczywa na krewnych w linii prostej, rodzeństwie oraz na pasierbach, na zasadach określonych w art. 128–144¹ k.r.o. Ponieważ znamieniem współczesnych czasów staje się zjawisko polegające na wydłużaniu, w obszarze całego życia ludzkiego, odcinka życia określanego jako starość³⁰, obowiązek alimentacyjny wobec seniorów dosięga nie tylko ich dorosłe dzieci, ale także wnuki, a nawet prawnuki. Przy jednoczesnym obniżaniu się liczby dzieci w rodzinie obowiązek ten rozkłada się na coraz mniejszą liczbę członków rodziny, co przy utrzymującym się trendzie demograficznym zapewne doprowadzi do licznych sytuacji, w których na pojedynczych osobach będzie spoczywał ciężar wspierania nie tylko starszych rodziców, ale

²⁷ M. Łączkowska, *Prawo alimentacyjne jako przykład regulacji prawnej solidarności międzypokoleniowej*, RPEiS 2012/3, s. 155–174. Odnotowywane jest jednak również negatywne zjawisko nadmiernego obciążania osób starszych obowiązkami, np. całodzienną pieczę nad wnukami – zob. A. Tabaczekiewicz-Paech, *Sytuacja...*, s. 92.

²⁸ A. Szlęzak, *Zasada równej stopy życiowej w prawie rodzinnym*, RPEiS 1985/1, s. 41.

²⁹ Składają się na to nie tylko rozwiązania z zakresu prawa prywatnego, ale także publicznego, np. ubezpieczeń społecznych; w doktrynie wyrażono pogląd, że mogą one zniechęcać w starszym wieku do rozwodów – zob. M. Gołowkin-Hudała, *Obowiązek zaspokajania potrzeb rodziny wobec podeszłego wieku małżonków* [w:] *Prawne aspekty starości*, red. A. Wilk, M. Gołowkin-Hudała, Warszawa 2014, s. 70.

³⁰ W przeszłości zjawisko takie występowało marginalnie – zob. R. Tokarczyk, *Ludzie w wieku podeszłym w kulturach świata* [w:] *W trosce o rodzinę. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Wandy Stojanowskiej*, red. M. Kosek, J. Słyk, Warszawa 2008, s. 539–556.

dodatkowo także dziadków i pradziadków. Z kolei odnotowywana tendencja do opóźniania decyzji o rodzicielstwie³¹ będzie prowadzić do tego, że dzieci zostaną obciążone obowiązkiem alimentacyjnym w niedługim czasie po usamodzielnieniu i stan ten będzie utrzymywać się przez długi okres życia.

W świetle wymienionych zjawisk społecznych można prognozować, że kolejne pokolenia znajdą się w trudniejszej sytuacji niż wcześniejsze generacje, ponieważ poza kosztami utrzymania własnych dzieci będą jednocześnie ponosić zwiększający się ciężar wsparcia materialnego rodziców, dziadków i pradziadków. Najbardziej pożądanym zjawiskiem byłoby powszechne dobrowolne wypełnianie obowiązków rodzinnych wobec osób starszych, zważywszy że znajduje ono oparcie w zasadach współżycia społecznego oraz zasadach etycznych, a możliwość dochodzenia roszczeń o dostarczanie środków utrzymania na drodze sądowej należy postrzegać jako środek awaryjny, po który przyjdzie sięgać dopiero w razie braku otrzymywania ze strony zobowiązanych niezbędnego wsparcia materialnego. W praktyce przypadki występowania z roszczeniem alimentacyjnym przez wstępnych przeciwko zstępnym odnotowuje się zresztą rzadko, gdyż osoby uprawnione traktują tę drogę jako przykrą ostateczność³². Krzywdzenie i zaniedbywanie osób starszych w rodzinie jest jednak zjawiskiem odnotowanym w naukach społecznych³³. Silne uwarunkowanie aksjologiczne obowiązków rodzinnych wobec seniorów sprawia jednak, że można liczyć na to, że osoby wykazujące prawidłowe postawy etyczne nawet bez znajomości przepisów prawnych będą je należycie wypełniać. Przypadki sięgania przez osoby starsze po środki

³¹ Na zjawisko to składa się wiele czynników cywilizacyjnych, w tym dążenie do uzyskania tytułu prawnego do mieszkania przed decyzją o rodzicielstwie – zob. szczególnie analizę empiryczną A. Matysiak, *Posiadanie własnego mieszkania a rodzicielstwo w Polsce*, „Studia Demograficzne” 2011/1(59), s. 37–55.

³² A. Wilk, *Obowiązek alimentacyjny dorosłego dziecka (zstępnego) wobec rodzica (wstępnego)* [w:] *Prawne aspekty starości*, red. A. Wilk, M. Gołowkin-Hudała, Warszawa 2014, s. 133.

³³ D. Kiełb-Grabarczyk, *Ludzie starzy jako osoby doznające przemocy i jako jej sprawcy* [w:] *Przemoc w rodzinie. Ujęcie interdyscyplinarne*, red. Ł. Wirkus, P. Kozłowski, Kraków 2017, s. 167.

przymusu państwowego wobec członków rodziny będą więc zwykle objawem zaburzeń funkcjonowania rodziny³⁴.

Trzeba podkreślić, że prawidłowe wypełnianie obowiązków rodzinnych wobec seniorów zależy w dużym stopniu od ukształtowania w procesie wychowania młodego pokolenia wartości w postaci solidarności rodzinnej i szacunku dla osób starszych, a kierunek ten wpisuje się w interes rodziców, a w szerszej perspektywie – w interes społeczny, który w myśl art. 95 § 3 k.r.o. stanowi jeden z celów władzy rodzicielskiej³⁵.

3. Ochrona praw osób starszych w prawie międzynarodowym i europejskim³⁶

Rozważania nad systemem wsparcia osób starszych w obrocie cywilnoprawnym warto rozpocząć od analizy zagadnień odwołujących się do prawa międzynarodowego i europejskiego. Należy bowiem założyć, iż system ochrony praw osób starszych, jako praw człowieka, powinien stanowić właściwą odpowiedź na występujące powszechnie zjawisko dyskryminacji ze względu na wiek, dotyczące niemal każdej sfery życia człowieka (rodzinnej, społecznej, pracowniczej, dostępu do usług, możliwości decydowania o własnym zamieszkanu itp.). Zjawisko dyskryminacji osób starszych powoduje bowiem pogłębiające wykluczenie społeczne tej grupy, a co za tym idzie, związane jest niewątpliwie z łamaniem praw człowieka³⁷.

³⁴ O problemach alimentacji seniorów szerzej M. Balwicka-Szczyrba, A. Sylwestrzak, M. Glicz, *Supporting elderly persons in polish family and succession law* [w:] *International survey of family law*, red. M. Brining, Cambridge–Antwerp–Chicago 2018, s. 428–431.

³⁵ O celach władzy rodzicielskiej np. T. Sokołowski, *Prawo rodzinne. Zarys wykładu*, Poznań 2013, s. 148.

³⁶ Opracowano na podstawie fragmentu artykułu M. Balwicka-Szczyrba, A. Sylwestrzak, *Protection of elderly persons' legal interests – reasons for and review of legal solutions*, „Zbornik Radova Pravnog fakulteta u Splitu” 2024/61/2, s. 263–277.

³⁷ Szerzej B. Mikołajczyk, *Międzynarodowa ochrona praw osób starszych*, Warszawa 2012, s. 42–51.